

А. М. Круглашов (Чернівці)

М. П. Драгоманов про російських революціонерів початку 70-х рр. XIX ст.

Розглядаються праці М. П. Драгоманова, в яких у історико-політичній чи в літературно-публіцистичній формі висвітлюються питання російського революційного руху. Головну увагу приділено його аналізу проблеми бакунізму та нечаєвщини.

Вітчизняна історіографія поки ще недостатньо насичена дослідженнями ідейної, історичної та публіцистичної спадщини Михайла Петровича Драгоманова. Тому, гадаємо, кожне звернення до якогось аспекту його творчості є виправданим й актуальним. Тим більше, що соціально-політичні та історіософські погляди Михайла Петровича співзвучні пошукам нашого часу.

Значний інтерес становлять праці Драгоманова, в яких у історико-політичній чи в літературно-публіцистичній формі розглядаються проблеми російського революційного руху. І хоча ці питання в попередні десятиріччя вже знаходили певне висвітлення на сторінках монографій, зокрема Р. П. Іванової¹, В. Л. Лукеренка² та В. Г. Сокурєнка³, існує потреба у зверненні до них. До цього спонукає і тісний, безпосередній зв'язок російського революційного та соціалістичного руху з соціалістичним та національно-визвольним рухом на Україні. Зрештою, повноцінна ретроспектива подій 1917—20-х років на Україні неможлива без детального аналізу питань, пов'язаних з ідейно-теоретичною та практичною діяльністю революційних сил України та Росії в їх взаємозв'язку та суперечностях.

Дослідження М. Драгомановим проблем російського революційного руху другої половини XIX ст., що базувалося на широкій документальній основі та багатющому особистому досвіді, і сьогодні становить цінне джерело для істориків визвольного руху народів Російської імперії та українсько-російських відносин. Ми не в змозі розглянути всі різнобічні оцінки Драгомановим діячів російського революційного руху. Спробуємо лише торкнутися деяких проблем революційної діяльності в Росії на початку 1870-х років у баченні Михайла Петровича. Адже саме цей період характеризується новим піднесенням опозиційних сил народів Російської імперії, коли виникають і розгортають свою суперечливу діяльність провідні течії російського революційного руху: «бакуністи», «лавристи», «ткачовці» та інші, складаються умови для народження соціал-демократії, що в цілому визначило суспільно-політичний розвиток Росії та України наступних десятиріч. Нашу увагу насамперед привертають такі постаті, як М. О. Бакунін та С. Г. Нечаєв, їх оцінка в працях М. П. Драгоманова, а також його думки про вплив деяких явищ у революційному таборі на початку 1870-х рр. на майбутній соціально-політичний розвиток народів Російської держави.

Саме на початку 1870-х рр. Драгоманов особисто знайомиться з діячами російського революційного руху і в цей час зростає його інтерес до цих проблем. Так, в «Автобіографії» Драгоманов згадує, що в 1869—70-х рр. він спостерігав вплив нечаєвщини та революційних студентських заворушень в Петербурзі на настрої та поведінку своїх учнів — студентів Київського університету⁴⁻⁵. І на все життя виносить

¹ Іванова Р. П. Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України (II пол. XIX ст.).— К., 1974.

² Лукеренко В. Л. Світогляд М. П. Драгоманова.— К., 1965.

³ Сокурєнко В. Г. Демократические учения о государстве и праве на Украине во второй половине XIX века (М. Драгоманов, С. Подолинский, О. Терлецкий).— Львов, 1966.

⁴⁻⁵ Драгоманов М. Автобіографія.— К., 1917.— С. 19.

відразу до «нечаєвщини», сприймаючи її не як індивідуально-випадкове явище, а як своєрідний глибинний феномен російського «нігілізму». З 1873 р., з закордонної подорожі, у Цюриху починається знайомство Драгоманова з представниками революційної еміграції з Росії. З того часу в нього встановлюються систематичні зв'язки з російськими революціонерами, він вивчає різні течії серед них. Михайло Петрович у женецький період своєї діяльності (1876—1889 рр.) підтримує стосунки з редакціями газет «Вперед»⁶ і «Работник», остання з яких складалася з молодих послідовників Бакуніна⁷, а також з «землевольцями», «народовольцями», «чорнопредільцями» і т. д. У публіцистиці й листах цього періоду та пізніше Михайло Драгоманов висловлює чимало думок щодо проблем діяльності революціонерів початку 1870-х рр. Особливе значення має і той факт, що до його рук потрапили деякі архівні матеріали, листування М. Бакуніна, О. Герцена, М. Огарьова, яке він старанно вивчив і підготував до друку, спочатку німецькою, а потім і російською мовою⁸. Ці та інші джерела, а також праці революціонерів того часу, пресу та революційну літературу 1870-х рр. Драгоманов використовував для аналізу російського революційного руху, його історії та прогнозів розвитку.

Чи не найбільшу увагу Драгоманов приділяє постаті Михайла Олександровича Бакуніна. Про цю увагу свідчить, зокрема, біографічний нарис Михайла Петровича про Бакуніна, його коментарі до вищезгаданого листування цього діяча та ряд праць, що тією чи іншою мірою торкалися особи М. Бакуніна. Інтерес Драгоманова до бакунізму та до його натхненника по-різному сприймався і оцінювався ще в минулому столітті. Так, прихильники анархізму вбачали в драгомановському аналізі бакунізму злісні наклепи на свого кумира⁹⁻¹⁰, інші ж, ворожі громадівству і федералізму Михайла Петровича, намагалися ототожнити їх погляди, навіть називали Драгоманова «учнем Бакуніна»¹¹. На наш погляд, обидві точки зору відбивали лише вузько-партійні симпатії та пристрасті їх авторів.

Про яке «явне бажання дискредитувати»¹² Бакуніна можна говорити, свідчить хоча б пояснення Драгомановим мотивів свого звернення до особистості видатного анархіста в згаданому біографічному нарисі про Бакуніна. Наголошуючи на масштабності та впливовості ідей і діяльності цього російського революціонера, він пише: «...Кожний повинен погодитися, що це був один з найбільш видатних росіян. До того ж, його діяльність спрямовувалася не тільки на Росію; це був один з небагатьох росіян, що мав вплив на розвиток відомих справ у всій Європі»¹³. Драгоманов також, чи не вперше, намагався не з позицій партійності, не із засад гурткової критики, а історично зважено оцінити головні ідеї та діяльність Бакуніна, визначити в ній як негативне, хибне, так і позитивне, творче.

⁶ Листи Михайла Драгоманова до редакторів російського соціально-революційного видання «Вперед» (1876—1878): З архіву «Вперед». — Львів, 1910; Драгоманов М. Австро-рутенські спомини // Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці. — 1971. — Т. 2. — С. 179—186.

⁷ Драгоманов М. Листи до Ів. Франка та інших. 1881 — 1886. — Львів, 1906. — С. 133.

⁸ Michail Bakunins social-politicher Briefwechsel mit Alexander Herzen und Ogarjow: Mit einer biographischen Einleitung, Beilagen und Erläuterungen von Prof. Michail Dragomanov. — Stuttgart, 1985; Письма М. А. Бакунина к А. И. Герцену и Н. П. Огареву: с приложением его памфлетов, биографическим введением и объяснительными примечаниями М. П. Драгоманова. — Женева, 1896.

⁹⁻¹⁰ Балашов И. Г. М. А. Бакунин. — М., 1906. — С. III; Черкезов В. Биографический очерк // М. А. Бакунин. Избранные сочинения. — П.; М., 1919. — С. 21.

¹¹ Дашинський І. Промова // Михайло Петрович Драгоманов: Его юбилей, смерть, автобіографія и спис творів. — Львів, 1896. — С. 314.

¹² Черкезов В. Биографический очерк. — С. 21.

¹³ Драгоманов М. М. Бакунин. Биографический очерк // М. А. Бакунин. — М., 1906. — С. 1.

Безумовно, що й самі оцінки Бакуніна відбивали особисті світоглядні позиції Михайла Петровича. Зокрема, він був близький до сприйняття соціалістичного ідеалу як кінцевої мети визвольного руху, що, на його думку, означало побудову суспільства без будь-якого гноблення, заснованого на засадах колективної власності та асоційованого використання землі, фабрик, засобів виробництва¹⁴⁻¹⁶.

Близькими до бакунінських були й федеративні принципи Драгоманова, хоча федеративні теорії цих двох діячів й далекі від тожності. Вони базувалися на різних історико-політичних та національно-культурних засадах і відрізнялися принциповою незгодою в розумінні місця федерації та федеративних зв'язків у суспільно-політичній еволюції людства. Так, Драгоманов гостро критикував російських анархістів за те, що вони вважали за можливе побудову нового, вільного суспільства на уламках зруйнованої державної машини одразу, «на другий день після революції»¹⁷. Він вкрай скептично оцінював перспективи реалізації соціалістичного ідеалу в тому хаосі соціальної, класової боротьби, яка, за Бакуніним, і мусить витворити з себе вільно-федеративний союз общин¹⁸⁻¹⁹. І, чи не найголовніше, — в той час, як Бакунін та інші російські революціонери 70-х рр., розвиваючи теоретичні розробки М. Чернишевського та О. Герцена, агітували за побудову соціалістичного суспільства на базі селянської общини, визволеної з-під деспотії царату та чиновництва, грабунку поміщиків та куркулів, — саме Драгоманов постійно і наполегливо спростовував аргументацію народницької віри в общинний соціалізм. Цією критикою він об'єктивно підготував відому теоретичну боротьбу В. Г. Плеханова та його товаришів по групі «Визволення праці». Оскільки погляди на сільську общину та її можливості є принципово важливими, спинимося на них детальніше.

Так, Михайло Петрович визначив, що ідея «общинного соціалізму» значною мірою базується на думці М. Г. Чернишевського про можливість «стрибка» Росії за допомогою соціальної революції відразу в соціалістичне майбутнє. Ці ж ідеї, з певними індивідуальними модифікаціями, відстоювали і революціонери початку 70-х рр. М. Бакунін та С. Нечаев, а також діячі російської секції I Інтернаціоналу, що займали антибакунінські та антинечаєвські позиції. Всі вони, сперечаючись про деталі, не піддавали сумніву самої ідеї — наріжного каменя народництва 60—70-х рр.

Розгорнутий критичний аналіз цих поглядів міститься в багатій на філософські та соціологічні ідеї праці Драгоманова «Шевченко, українофіли та соціалізм»²⁰. Те, що автор розглядає ідеї М. Бакуніна та російських народників у праці, адресованій насамперед українській читацькій аудиторії, зайвий раз підкреслює, що він мав на меті застерегти своїх земляків від прикрих помилок російських революціонерів. У цій статті, заперечуючи принципову можливість революційного стрибка Росії в соціалізм, Драгоманов зазначав: «...Росія причипилась до Європи XIX ст. зі складом життя XVI—XVIII ст., а де в чому й ще давнішого. Це дає особливий характер усьому громадянському руху в Росії, в якій передові люди не можуть не брати з Європи найновіших думок і не тільки прикладати їх до своїх далеко старіших порядків,

¹⁴⁻¹⁶ Драгоманов М. Передне слово до «Громади» // Громада, 1878.— № 1.— С. 45—47; Драгоманов М. Естественные области и пропаганда социализма на плебейских языках восточной Европы // Собрание политических сочинений М. П. Драгоманова.— Париж.— Т. 2.— С. 330.

¹⁷ Драгоманов М. «Le Revolte» об иллюзиях конспираторов и революционеров // Вольное Слово.— Женева, 1882.— № 49.

¹⁸⁻¹⁹ Бакунін М. Государственность и анархия // Избранные сочинения.— Т. 1.— С. 96.

²⁰ Драгоманов М. Шевченко, українофіли й соціалізм // Літературно-публіцистичні праці.— К., 1971.— Т. 2.— С. 7—128.

а й випереджувати думкою ті стадії, які пробігає життя російське слідом за Європою і навіть зневіряться у цих стадіях раніше, ніж вони наступають у Росії»²¹. Отже, Драгоманов заперечує твердження народників про те, що нібито в «особливому», а вірніше, відсталому становищі «...є велика вигода Росії, яка б то незабаром зразу вскочить у найновішу стадію громадського зросту Європи»²².

Відомо, що з цього принципового твердження про можливість «стрибка» через капіталізм російські революціонери, зокрема М. Бакунін, робили дійсно широкі висновки: і про необхідність і можливість прискорення соціальної революції ціною напруження всіх сил і про другорядність, а то й ворожість революційній справі політичної боротьби, конституційних прав тощо²³. Своє розуміння витоків цих ілюзій та ставлення до них Драгоманов виклав у своїй праці «Историческая Польша и великорусская демократия»: «Весь трагізм становища передових людей в Росії полягає в тому, що їм доводиться боротися із самою застарілою політичною формацією в той час, коли європейська практика викрила недостатність і тих форм, що в Європі настали за падінням форм, подібних російській деспотії. Від цього ж ці передові люди і тишили себе в 60-ті та 70-ті роки надією потрапити в четвертий клас історичної школи, пропускаючи другий та третій» (виділено мною. — А. К.)²⁴. Зрозуміло, що при такому ставленні до висхідного пункту ідейного розвитку російського революційного руху 60—70-х рр. Михайло Драгоманов не міг не піддавати гострій (хоча зазначимо, що за тоном, безумовно, толерантній) критиці й інші вади російських революціонерів цього періоду.

Принциповими є незгоди Михайла Петровича з ідеями російських революціонерів 70-х рр. про перспективи загальноросійської революції, її можливості та завдання. На думку Драгоманова, така революція, охоплюючи всю суму визвольних рухів народів Російської імперії, за своїм змістом є революцією політичною та загальнодемократичною, а за історичним завданням подібною до Великої французької революції кінця XVIII ст. або революції в Німеччині 40-х рр. XIX ст.²⁵ І лише після її завершення перед російськими революціонерами відкриваються можливості та реальні підстави для безпосередньої організаційної та пропагандистської соціалістичної діяльності²⁶. Для російських революціонерів «семидесятників» майбутня революція була саме соціальною, а не політичною, тим більше, що остання створює буржуазну державність і тому не може бути метою соціалістів-революціонерів.

Розглядаючи позиції та діяльність М. Бакуніна, М. Драгоманов підкреслює свій цілковитий розрив та незгоду з анархо-бунтарською течією, що її уособлював Бакунін і яка, за вірним висновком Драгоманова, дійсно була пануючою в першій половині 70-х рр. серед рево-

²¹ Там же.— С. 64.

²² Там же.

²³ Див. наприклад: Горев Б. И. М. А. Бакунин.— М., 1923; Полонский В. Жизнь Михайла Бакунина.— Л., б/д; Графский В. Г. Бакунин.— М., 1985; Пирумова Н. Социальная доктрина М. А. Бакунина.— М., 1990 та ін.

²⁴ Драгоманов М. Историческая Польша и великорусская демократия.— Женева, 1882.— С. 352.

²⁵ Драгоманов. Толците и отверзнется // Вольное Слово.— Женева, 1883.— № 56—57; Драгоманов М. Московские славянофилы и самодержавие // Вольное Слово.— 1883.— № 60; Драгоманов М. Соловья баснями не кормят: Письмо к генералу Лорис-Меликову // Собрание политических сочинений.— Т. 2.— С. 297.

²⁶ Драгоманов М. Тираноубийство в России и поведение западной Европы // Собрание политических сочинений.— Т. 2.— С. 355; Драгоманов М. Передне слово до «Громади». — С. 46—50; Драгоманов М. Мужичькі бунти й письменні бунтарі. // Вибрані твори.— Прага, 1937.— Т. 1.— С. 193—205.

²⁷ Драгоманов М. Мужичькі бунти й письменні бунтарі.— С. 193—195; Драгоманов М. Украинская «Громада» в рецензии г. Стефановича // Община.— Женева, 1879.— № 8—9; Драгоманов М. Накануне новых смут.— Женева, 1886.— С. 4—6.

люційних гуртків в Росії²⁷. Прагнення бакуністів розбудити, об'єднати та роздмухати за допомогою таємної революційної організації всеросійський бунт і таким чином здійснити соціальну революцію Драгоманов піддавав нищівній критиці. Для нього було очевидно, що орієнтація на мужицькі бунти, козацько-розбійницькі виступи та їх перетворення у соціальну революцію є хибним теоретичним постулатом Бакуніна та його послідовників у Росії. При цьому Михайло Петрович чи не найпершим у вітчизняній історіографії вказав на принципову суперечливість віри у всемогутній бунт-революцію, з його сумнівними суспільними наслідками і безсумнівною кривавістю та жорстокістю, та кінцевого ідеалу російського анархізму — «суспільства вільних людей»²⁸. Наприклад, у статті «Динамито-анархическая эпидемия и самоуправление» Драгоманов пише з цього приводу: «...Власне, поняття про анархію, як про безвладдя, виключає принциповий культ революції, ... оскільки останній обов'язково має на меті загарбання влади та її збереження певною меншістю (нехай й передовою): більшість бо насильства не потребує, а просто влаштується, як хоче; здійснення ж соціалістичного ідеалу не можна уявити без перейняття їм більшості, тому, власне, *соціаліст і не може мати культу революції*» (виділено мною. — А. К.)²⁹. Бакунін, який не бачив перед собою ґрунту для еволюційної, політичної праці (як і інші російське революціонери 70-х), робив ставку саме на підготовку та розгортання соціальної революції, а в її межах на соціальну ліквідацію експлуататорів та інших «ворогів народу». Він вважав, що за таких умов російський та інші народи Російської імперії, зруйнувавши її вцент, серед хаосу та безвладдя, боротьби та крові збудують світле соціалістичне майбутнє, ледве не на наступний день після революції³⁰. Драгоманов переконливо доводив містичність, антинауковість та практичну хибність анархо-бунтарських постулатів.

Порушуючи питання про перспективи революції, Михайло Петрович стверджував, що в Росії взагалі відсутній необхідний соціально-економічний та політико-культурний ґрунт для соціалістичної перебудови, а саме — розвинутий та свідомий пролетаріат, що виникає на базі сучасної промисловості, немає політичної свободи, науково-культурних передумов нового ладу, а тому говорити про соціалізм, а тим більше — на «другий день» після революції, він вважав за неможливе³¹. Ще неприпустиміше, на його думку, розбудовувати такі плани, покладаючись на силу існуючої народної самосвідомості, не кажучи вже про «інстинкти», які є силою темною і, здебільше, реакційною. В статті «Le Revolte» об ілюзіях конспираторов-революціонеров Драгоманов спробував цілісно розглянути революційні уявлення анархістів — послідовників Бакуніна — та висловити своє ставлення до цього кола ідей. Він писав, що революція як збройне повстання меншості є явище саме державно-політичного характеру і тільки в цьому відношенні має певний сенс. «...Певної меншості буває достатньо для руйнування існуючого державного ладу, — продовжував він, полемізуючи з анархістами, — але не завжди буває достатньо для становлення його. Та що може зробити будь-яка меншість у такій справі, як введення спіль-

²⁸ Драгоманов М. Биографический очерк..., — С. 44—48; Драгоманов М. Накануне новых смут. — С. 5.

²⁹ Драгоманов М. Динамито-анархическая эпидемия и самоуправление // Вольное Слово. — Женева, 1882, № 59. — С. 1.

³⁰ Див. наприклад: Бакунін М. Наука и народ // Бакунін М. А. Философия, социология, политика. — М., 1989. — С. 142; Бакунін М. А. — С. Г. Нечаеву. 2.VI.—1870 г. // Литературное наследство: Герцен и Запад.— Т. 96.— М., 1985.— С. 499—524.

³¹ Драгоманов М. Абсолютизм и капитализм // Вольное Слово.— 1882.— № 24; Драгоманов М. Конституция и народ // Вольное Слово.— 1883.— № 53.

ного користування майном, що вимагає добровільної згоди і високого морального розвитку від величезної більшості населення?!»³² Торкаючись анархо-бакунінського міфу про можливість стихійного, некерованого саморозвитку революції як громадянської війни пригноблених проти пануючих класів, Драгоманов запитував: «...Яким чином війна може обійтись без влади, якщо б це спочатку і не малося на увазі? Анархісти, не звільнившись від державних звичок, вигадали, щоправда, для припинення муляючих око суперечностей, розділити акт революції на два моменти: в один день — руйнування, на другий день — реорганізація; перший нібито проводиться самочинним народним повстанням, хоча б і хаотичним, а потім із хаосу народ самочинно ж встановлює повний порядок». Нарешті, завершуючи розгляд бакунінських ідеом, Драгоманов підкреслює утопічність і помилковість подібних розрахунків анархістів 70-х рр.: «...Хаос може привести тільки до хаосу ж, який закінчиться диктатурою першого, хто взяв ломаку»³⁴.

Михайло Петрович і як історик, і як політик прагнув не тільки дати оцінки цій концепції, але й, певною мірою, простежити причинність її появи та значного поширення серед революціонерів початку 70-х рр. ХХ ст. Факторами, що призводили до появи химеричних теоретичних побудов, були, зокрема, поєднання боротьби проти залишків феодалізму з опором новоювленій капіталістичній експлуатації, відсутність умов для відкритої політичної боротьби під поліцейсько-бюрократичним гнітом, погане знання прогресивних європейських соціально-політичних наук та вчень. Усе це, на думку Драгоманова, й сприяло дивовижному поєднанню новітніх європейських соціалістичних вчень з російською відсталістю, що породило таке явище, як народництво 70-х рр.³⁴ Антинаукові тенденції, екстремістські настрої різних гуртків російського народництва непокоїли його й тому, що він спостерігав і в українській, зокрема, студентській, молоді та й у своїх товаришів-радикалів свідоме чи мимовольне тяжіння до цих уявлень та помилок в практичній роботі, характерних для російського революційного руху 70-х рр.³⁵

Особливий трагізм цього руху Драгоманов вбачав у непослідовності, тяжінні до неетичних, безглузвих, навіть з точки зору власне революційних інтересів та ідеалів, дій та вчинків³⁶. Зокрема, його вкрай дивувала бакунінська дилема: наука чи революція — і непокоїло її широке розповсюдження серед молоді початку 70-х рр. Якщо Бакунін вважав, що очищення революцією тільки і є запорукою справжньої, нової, безбуржуазної науки, то Драгоманов переконливо доводив хибність і штучність такого підходу, тим більше неприйняттю в умовах Російської держави³⁷. Він, наприклад, стверджував, що такий підхід не витримує критики навіть з точки зору інтересів того «мужика», на якого покладалися прихильники Бакуніна: «...Тоді, як дехто з соціалістів із інтелігенції одкидав науку теоретичну й технічну і такі інші вигадки «буржуазного світу», або одкладав їх на «післяреволюційний час», люди з самого народу показали, що вони напроти того раді здобути в свої руки ту силу, й між ними показали такі особи, які навіть

³² Драгоманов М. «Le Revolte» об иллюзиях конспираторов и революционеров // Вольное Слово.— 1882.— № 49.

³³ Там же.

³⁴ Драгоманов М. Динамито-анархическая эпидемия и самоуправление; Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Бучинським.— 1871.— 1877.— Львів.— 1871. С. 282—283; Драгоманов М. Смерть Александра II // Собрание политических сочинений.— С. 341—343.

³⁵ Драгоманов М. Народні школи.— С. 106—108. Драгоманов М. Листи до Франка та інших.— Львів, 1908.— Т. 2.— С. 120—121; Драгоманов М. Два учителі: Спомини.— Львів, 1902.— С. 63—64.

³⁶ Листи до Ів. Франка та інших.— Львів, 1906.— Т. 1.— С. 176.

³⁷ Див. напр.: Народное дело.— Женева, 1868.— № 1; Бакунін М. Наука и насущное революционное дело: Философия, социология, политика.— 144—145.

книжною наукою, не кажучи вже про ремесло, обігнали багатьох з тих «проповідників» соціалізму й організаторів із «інтелігенції», так що вже час, мабуть, покинути це старе слово; дедалі все більше виясняється, власне, серед самих мужиків недостача голої проповіді мужицького повстання»³⁸. Альтернативу ж бакунінсько-нечаєвській «безнауковості» визвольного руху Драгоманов досить глибоко розглянув у своїх працях 70-х рр., де визначив завдання і місце освіти для поступу мас навіть в брутальних умовах тогочасної Російської імперії³⁹.

Заслугує на увагу й звернення Михайла Петровича до історії організаційних пошукув російського революційного руху початку 70-х рр. Він аналізує намагання російських революціонерів поєднати теорію та практику І Інтернаціоналу з діяльністю російських революційних гуртків й чвари між марксистами та бакуністами в міжнародному Товаристві робітників та їх наслідки для російського та європейського революційного руху⁴⁰. З особливою увагою розглянув Драгоманов організаційні проекти та ініціативи Бакуніна. І донині в історіографії не припиняється суперечка між дослідниками ідейної спадщини Бакуніна, зокрема з приводу бакунінських «Альянсів» та «Братств»⁴¹. Драгоманов, на нашу думку, принципово вірно розв'язав питання про витоки та спрямованість бакунінських організаційних проектів. Він пов'язав їх з життєвим, революційним досвідом Бакуніна, його анархістською теорією і особистими нахилами та рисами характеру. Зокрема, саме Михайло Петрович звернув увагу російських читачів на масонські витоки організаційних проектів Бакуніна, чітко визначив організаційний та ідейний централізм бакунінських таємних товариств та їх, в кінцевому рахунку, суперечність політичній доктрині Бакуніна. При цьому свої висновки Драгоманов підтверджував бакунінськими документами, листуванням та прокламаціями, які самі демонстрували читачеві дійсну природу проектів видатного анархіста⁴². Розвиваючи критику бакунізму, розпочату Російською секцією І Інтернаціоналу, Михайло Петрович доводив нереальність, неможливість досягнення ідеалу вільної людини у вільному суспільстві за допомогою такого типу революційної діяльності та організації, яку відстоював Бакунін. Водночас Драгоманов прагнув виявити причини суперечності між анархістськими ідеалами Бакуніна та його централістсько-диктаторською організацією. Їх він вбачав у поєднанні анархістського нетерпіння із ставкою на люмпенські прошарки суспільства, сільську бідноту й навіть розбійників. Цьому Драгоманов давав таке пояснення: «...Як не парадоксально може здаватись наше зауваження, але ми скажемо, що ця віра Бакуніна в «безпардонні» елементи населення становить ту основу, на якій і зросла віра Бакуніна в конспірації та в диктатури. Відвертаючись від елементів професійних, з певною освітою, енергійна людина відвертається від довіри до органічної ходи прогресу та починає вірувати в катастрофи, а потім й в диктатури гуртків та осіб, котрих катастрофи можуть просунути на авансцену та які самі можуть викликати ці катастрофи»⁴³⁻⁴⁴. Ці висновки Драгоманова досить органічно випливали з того масиву документальних матеріалів, які він мав у своєму користуванні та видав друком. Зви-

³⁸ Драгоманов М. Шевченко, українофіли й соціалізм.— С. 131.

³⁹ Драгоманов М. Народні школи на Україні серед життя і письменства в Росії. — Женева, 1878; Драгоманов М. Передне слово до «Громади» // Громада.— № 1.— С. 41—50.

⁴⁰ Драгоманов М. Шевченко, українофіли й соціалізм.— С. 108—110; Драгоманов М. Динамито-анархическая эпидемия й самоуправление; Малорусский интернационализм // Твори.— Т. 1.— С. 152—160 і т. д.

⁴¹ Див. наприклад: Рудницкая Е. Л. Русская революционная мысль. Демократическая печать, 1864—1873.— М., 1984; Стеклов Ю. М. Михаил Александрович Бакунин.— М., 1934.— Т. 2; Пирумова Н. Бакунин.— М., 1970.

⁴² Див.: Письма М. А. Бакунина к А. И. Герцену и Н. Огареву.

⁴³⁻⁴⁴ Драгоманов М. Критико-биографический очерк.— С. 44.

чайно, що цей джерельний масив не був на той час вичерпним, але важко не погодитись з кінцевим висновком Михайла Петровича про цього видатного революціонера. Так, підсумовуючи його діяльність, Драгоманов писав, що вона, як в межах I Інтернаціоналу, так й російського революційного руху 70-рр. «...принесла більше шкоди, ніж користі для самої справи, якій він же (Бакунін. — А. К.) хотів послугувати»⁴⁵. При цьому Драгоманов зауважував: «Та звинувачувати в цьому треба не тільки особисті якості самого Бакуніна, але і загальні умови російського життя». І, вірний власному розумінню «педагогічності політики», Михайло Петрович звертався до читача із сумним визнанням того, що російські люди «сприречені вчитися не стільки позитивними прикладами, скільки спостереженням помилок попередників та сучасників»⁴⁶.

Свідомо акцентуючи увагу саме на негативних оцінках Драгомановим революційної спадщини М. Бакуніна, ми хотіли цим не тільки продемонструвати розбіжність їх позицій, але й показати, що подальша критика бакунізму в російській історіографії та політичній літературі ґрунтувалася на працях цього історика та публіциста. Водночас критичність Михайла Петровича не є свідченням його цілісного несприйняття як постаті Бакуніна, так і його ідей. Так, коли по смерті останнього почала з'являтися література, що або намагалася дискредитувати цього видатного анархіста, або спрощено тлумачити його діяльність, Драгоманов виступив проти подібних спроб. Зокрема, в газеті «Вольное Слово», що виходила в Женеві за його редакцією, він надрукував статтю «М. А. Бакунін о правде и нравственности в революции», де наводив цитати з листування Бакуніна, які підтверджували моральні вимоги революціонера до своїх однодумців, до чистоти революційної справи⁴⁷. Щоправда, пізніше Драгоманов більш різко висловив своє ставлення до моральності Бакуніна, диференційовано підійшов до його оцінок саме з етичної точки зору, особливо в так званій нечаєвській справі. Він розкрив тісний зв'язок між діями Нечаєва та позицією Бакуніна на початку 70-х рр. і вважав, що перші не досягли б такого розмаху без підтримки Михайла Олександровича. А щодо висновків старого революціонера про невід'ємність революційної боротьби від етичного, загальнолюдського ідеалу та цінностей, які цитував Драгоманов у вищезгаданій статті, то це вже був гіркий, хоча й цілком вірний, висновок Бакуніна із свого попереднього життя, з поразки в плані революційної дії, які Михайло Олександрович пов'язував з Нечаєвим⁴⁸. Співчутливо й з повагою ставився Драгоманов до особистості Бакуніна, його загальнослов'янських ідей, високо цінував його підхід до самостійності українського народу, з інтересом сприймав його спроби створити український журнал і плани щодо революційної роботи на Україні⁴⁹. А співвідносячи ідеї Бакуніна з віддаленою історичною перспективою, Драгоманов вважав, що коли настане час для федеративних ідей, то ім'я цього революціонера здобуде величезну популярність як одного з попередників федералістської партії, для якої Михайло Петрович бачив найкращі політичні перспективи в умовах багатонаціональної Російської імперії⁵⁰. Звичайно, що така висока відзнака бакунінської спадщини насамперед свідчила про цінність

⁴⁵ Там же.— С. 104.

⁴⁶ Там же.

⁴⁷ Драгоманов М. М. А. Бакунін о правде и нравственности в революции // Вольное Слово.— 1882.— № 26.

⁴⁸ Письма М. А. Бакуніна к А. И. Герцену и Н. П. Огареву.— С. 350—352.

⁴⁹ Драгоманов М. По вопросу о малорусской литературе // Літературно-публіцистичні праці.— Т. 1.— С. 389; Драгоманов М. Историческая Польша.— С. 236—246; Грушевський М. З починків українського соціалістичного руху: Начерки і фрагменти // З починків українського соціалістичного руху.— Відень, 1992.— С. 27.

⁵⁰ Драгоманов М. Историческая Польша.— С. 236.

«федеративної ідеї» для самого Драгоманова. Однак такі різнобічні оцінки говорять про об'єктивність підходу історика до суперечливої і непересічної особистості Бакуніна.

Протилежним, суто негативним було ставлення Драгоманова до С. Г. Нечаєва і «нечаєвщини» як горезвісного явища в історії російського революційного руху початку 70-х рр. XIX ст. З першого знайомства з цим феноменом за звітами в «Санкт-Петербурзьких ведомостях» Михайло Драгоманов не залишав його поза своєю увагою. У ньому він вбачав крайній прояв російської революційної традиції, що поєднувала полум'яну віру в найвищу моральність революції та вибір аморальних засобів у діях. З метою протидії цій тенденції Драгоманов і аналізував діяльність Нечаєва, що відбивала драматичну епопею блукань російських революціонерів між Сцилою високих ідейних поривань та Харибдою аморальної вседозволеності.

Драгоманов аналізував діяльність Нечаєва як окремо, так і у спілці з Бакуніним. «...Цілком розуміючи бажання багатьох накинути вуаль на цю частину життя Бакуніна, — писав він, — ми не могли, тим не менше, приховати від нащадків ні фактів, ні листів із цього часу, між іншим і тому, що з приводу стосунків Бакуніна з Нечаєвим на першому кинуту вже чимало бруду і марксистами і консерваторами. Краще вже розповісти правду у всій її документальній наготі, бо тільки правда все виправдовує, тому що все пояснює і, до того ж, вчить нащадків»⁵¹⁻⁵³. Драгоманов відзначав, що спочатку, відразу ж після публікації матеріалів процесу в 1871 р., нечаєвщина справила гнітюче враження на молодь, однак пізніше, коли подробиці стерлися з пам'яті, були зроблені навіть окремі спроби ідеалізації Нечаєва та нової популяризації серед молоді його засобів революційної діяльності. У зв'язку з цим Драгоманов доходить цілком слушного висновку: «... Хвороба нечаєвщини сидить глибше і розповсюджена більше, ніж можна було передбачити»⁵⁴⁻⁵⁵. Драгоманов усвідомлював феномен Нечаєва як крайній прояв небезпечних тенденцій російського революційного руху, як вияв моральної дезорієнтації, а то й деградації певних революційних кіл, як наслідок впливу задушливої політичної атмосфери в Росії на молодих, навіть чистих душею людей. Він послідовно і пристрасно відстоював неприпустимість виправдання та освячення «теорії» привнесення в революційний рух брехні, підступності, іезуїтства⁵⁶, започаткованих С. Нечаєвим при певному потуранні Бакуніна. Втім, Драгоманов не спинявся лише на етичній критиці нечаєвщини та її пізніших варіантів. Він також зазначав, що принцип «мета виправдовує засоби», якого дотримувався і Нечаєв, «непрактичний для людей з ідеями, тому що відкриває дорогу чистим, професійним шахраям, а оскільки останні спритніші в застосуванні цього принципу, ніж ідеологи, та й залишать їх в дурнях»⁵⁷. «Нечаєвський досвід» Михайло Петрович намагався використати не тільки для прищеплення відрази до аморалізму в середовищі російських революціонерів, де його етична позиція з гострих питань політичної боротьби викликала (незважаючи на окремі спроби дискредитації) загалом високу оцінку⁵⁸. Докладаючи величезних зусиль для створення українського поступово радикального руху, Драгоманов прагнув забезпечити його діяльність у

⁵¹⁻⁵³ Драгоманов М. Критико-биографический очерк.— С. 101, 102.

⁵⁴⁻⁵⁵ Там же.— С. 102.

⁵⁶ Див.: напр.: Драгоманов М. Терроризм и свобода, муравьи и корова.— Женева, 1880; Драгоманов М. «Народная воля» о централизации революционной борьбы в России.— Женева, 1882; Драгоманов М. К биографии А. И. Желябова // Вольное Слово.— 1882, № 39—40.

⁵⁷ Переписка М. Драгоманова з М. Павликом.— Т. 7.— С. 126.

⁵⁸ Див.: напр.: Любатович О. С. Далекое и недавнее: Воспоминания из жизни революционеров (1878—1889 г.) // Было.— Петербург, 1906.— № 5.— С. 231, 235; Аксельрод П. Б. Пережитое и передуманное.— Берлин, 1923.

цілковитій згоді з принципом: «Чиста справа вимагає й чистих засобів». Так, у програмі «Вільна Спілка», яка мала значення політичного та організаційного проекту українських опозиційних організацій, він фіксував такі «антинечаєвські» положення: «Будь-яка крадіжка, будь-яка брехня, безумовно, неприпустимі». Так само ж категорично він заперечував і право з боку членів організації на «вбивство навіть шпигуна»⁵⁹, засвідчуючи таким чином свою позицію щодо вбивства Нечаєвим студента Іванова. Зазначимо, що це вбивство було схвально зустрінуте в середовищі російських революціонерів, де, крім діячів Російської секції Інтернаціоналу, більшість задовольнилася роз'ясненнями Нечаєва, що Іванова вбито як шпигуна «охранки». Отже, принципи недоторканості людського життя, пріоритетності прав людини в суспільно-політичному розвитку Драгоманов вважав головними у революційній діяльності.

Звернення Драгоманова до початків так званого дійового народництва, яке вийшло на авансцену політичної боротьби на початку 70-х рр., допомагає глибше зрозуміти ті процеси, що відбувалися в російському революційному русі. Простежуючи тенденції його розвитку від декабристів, петрашевців, шістдесятників і до революційних угруповань 70-х рр., Драгоманов відзначав інваріантність перспектив російської революції і водночас неодноразово попереджав російських революціонерів про те, що тенденції централізму, якобінства та аморалізму, однобічно зрозумілого революційного прагматизму, які досить виразно заявили про себе з початку 70-х рр., можуть призвести до зворотніх наслідків. А саме до того, що революція в Росії встановить не той справедливий лад, про який мріяли російські та українські революціонери, а щось протилежне, потворне, наприклад «демократичний цесаризм, навіть з комуністичними замашками»⁶⁰.

Отже, драгомановська історіографічна та політологічна спадщина, при всій її яскраво-публіцистичній спрямованості, містить у собі цінні свідчення з історії російського революційного руху початку 70-х рр. XIX ст., відбиває розуміння істориком генезису багатьох драматичних явищ у середовищі російської революційної демократії. Всю свою енергію та інтелект Драгоманов віддавав справі розвитку на Україні європейсько-поступового демократичного руху і намагався для цього використати позитивний і негативний досвід європейської і російської революційної думки та традиції.

Одержано 01.08.91

Рассматриваются работы М. П. Драгоманова, в которых в историко-политической или литературно-публицистической форме освещаются вопросы русского революционного движения. Главное внимание уделяется его анализу проблемы бакунизма и нечаевщины.

⁵⁹ Драгоманов М. Вольный Союз — Вільна спілка: Опыт украинской политико-социальной программы. — Женева, 1884. — С. 20.

⁶⁰ Драгоманов М. Тиранубийство в России и поведение Западной Европы // Собрание политических сочинений. — Т. 12. — С. 355.